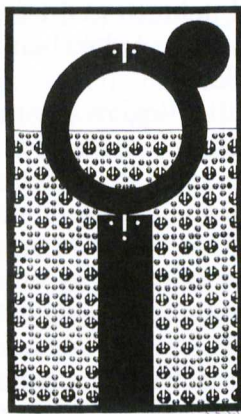

ROMSICS IGNÁC

A KELET-EURÓPAI RENDSZERVÁLTOZÁSOK KÜLPOLITIKAI HÁTTERE

A Kelet-Közép- és Délkelet-Európában kialakított szovjet hegemoniát, amely létrejöttének erőszakossága miatt elmentmondott az 1945-ös jaltai megállapodás demokratikus szellemének, az Egyesült Államok elvileg sohasem ismerte el legitimnek. Hallgatólagosan, a mindennapok gyakorlatában viszont egyre inkább elfogadta, és megbékélt vele. Az 1947-ben meghirdetett *containment*, vagyis feltartóztatás, majd az 1950-es évek első felében hangoztatott *rollback*, vagyis visszagöngyölítés politikája után az Egyesült Államok 1960-as évekbeli szovjet és kelet-európai külpolitikáját a békés kötelezettségvállalás (*peaceful engagement*), a hídépítés (*bridgebuilding*), a megkülönböztetés (*differentiation*) és mindenekelőtt az enyhülés (*détente*) jelszavai uralták. E politika legemlékezetesebb állomásai a részleges atomcsendegyezmény aláírása (1963), a nukleáris fegyverek világszerte telepítésének megtiltása (1967) és az ún. atom-sorompó-egyezmény elfogadása (1968) voltak. Az enyhülési politika csúcspontjának az ún. SALT-I. aláírása tekinthető 1972-ben a hadászati rakétarendszerek korlátozásáról. Az 1962-es kubai válság óta tartó intenzív szovjet fegyverkezésnek köszönhetően a hordozóeszközök szintjén ez a szerződés már paritásos alapon jött létre. Ugyanerre az időre előrehaladt az amerikai hadsereg

1987-ben folytatódott a show. Ennek egyik látványos eseménye volt az 1987. február 14–16-án megrendezett moszkvai antinukleáris fórum, amelyen a világ számos közismert személyisége – többek között Claudia Cardinale és Gregory Peck – is részt vett.

kivonása Vietnamból, amit az 1973. január 27-én Párizsban aláírt fegyverszünet tett teljessé és befejezetté.¹

Az USA kelet-európai politikájában a *détente* a „rab nemzetek” korábbiakban hangoztatott „felszabadításáról” való lemondásként és az állami kapcsolatok szelektív, a kül- vagy belpolitikai önállósulási törekvések függvényében érvényesülő elmélyítéseként öltött testet. Ez a nyugatnémet *Ostpolitik*kal rokon „reálpolitikai” megközelítés az 1970-es évek első felében, Richard Nixon elnöksége (1969–1974) és Henry Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadósága (1969–1976) idején jutott tetőpontra. A Kongresszusnak készített 1970. februári jelentésében Nixon, illetve külpolitikai stábjá a szovjet táborral kapcsolatos felfogását és céljait így összegezte: „Az Egyesült Államoknak nem szándéka a Szovjetunió legitim biztonsági érdekeit aláásni. A modern technológia fejlődésével kétségkívül elmúlt az az idő, amikor Kelet-Európa kihasználásával bármely hatalom stratégiai előnyre tehetne szert a Szovjetunióval szemben. [...] E megfontolás alapján az Egyesült Államok Kelet-Európa országait szuverénnek tekinti. [...] Készen állunk arra, hogy a kapcsolatok fokozatos normalizálása érdekében tárgyalásokba bocsátkozzunk a kelet-európai nemzetekkel.”²

E politika leglátványosabb eredménye az amerikai–romániai kapcsolatok feltűnő javulása volt az 1968-as csehszlovákiai beavatkozást követően, amelytől Románia sikeresen távol tartotta magát. Nicolae Ceaușescu román pártvezér meghívására 1969 nyarán Nixon látogatást tett Bukarestben. Jalta óta ez volt az első alkalom, hogy egy amerikai elnök kommunista országba utazott. Az Egyesült Államok és Románia közötti kereskedelmi forgalom ezt követően látványosan fellendült; Ceaușescut két alkalommal, 1970-ben és 1973-ban is fogadták a Fehér Házban; 1972-ben Romániát felvették a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank tagállamai közé; s 1975-ben – a Varsói Szerződés államai közül elsőként – a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt biztosító státust is megkapta.³ A nyitás második számú kedvezményezettjévé Lengyelország vált, ahol 1972-ben járt az amerikai elnök. Magyarország minden tekintetben csak Románia és Lengyelország után következett. A kapcsolatok szívéliesebbé válása Mindszenty József hercegprímás 1971. szeptemberi távozásával kezdődött az USA budapesti követségéről, ahol az 1956-os forradalom leverése óta tartózkodott, majd Rogers külügyminiszter 1972-es budapesti látogatásával folytatódott. A következő évben ezt Vályi Péter miniszterelnök-helyettes viszonzta Washingtonban. E két diplomáciai eseményhez kapcsolódva rendezték az amerikai javak háború utáni kisajátításából adódó vitás kérdéseket, valamint egyezményeket írtak alá konzulátusok létesítéséről és a tudományos kapcsolatok élénkítéséről.⁴

A *détente* az 1974 nyarán Nixon helyébe lépő addigi alelnök, Gerald Ford időszakában is folytatódott. Az 1975 júliusában aláírt helsinki megállapodásnak Washington kezdetben egyáltalán nem tulajdonított az európai *status quo* garantálásán túlmutató jelentőséget. Az eszmék szabad áramlására és az emberi jogok kölcsönös tiszteletben tartására vonatkozó kötelezettségeket (ún. harmadik kosár), amelyeket a Szovjetunió csak

rendkívül nehezen fogadott el, nem is az amerikai, hanem a francia és az olasz delegáció szorgalmazta. Ennek megfelelően a Kelet-Európával és a Szovjetunióval szembeni amerikai külpolitikát továbbra is a belügyekbe való be nem avatkozás, illetve a belső nyugtalanság szításától és az ellenzéki tevékenység támogatásától való tartózkodás jellemezte. 1975 decemberében az amerikai nagykövetek bizalmas tájékoztatóján elhangzott, hogy a „Szovjetunió alkalmatlansága a lojalitás megszerzésére Kelet-Európában szerencsétlen történelmi hiba, mert Kelet-Európa természetes érdekkörébe tartozik”. Az Egyesült Államok külpolitikájának ezért „olyan fejlődést kell előmozdítania, amely a kelet-európaiak és a Szovjetunió közötti viszonyt organikussá teszi”.⁵ Az 1976-os elnökválasztási kampány során a kellő külpolitikai látókör és tapasztalat nélküli Ford ennél is tovább ment. A kihívójával, Jimmy Carterrel folytatott egyik televíziós vitában például olyan meglepő kijelentésre ragadtatta magát, hogy „nincs kelet-európai szovjet dominancia”, s hogy Románia és Lengyelország Jugoszláviához hasonlóan független és önálló állam.⁶

Ez a Szovjetunióval és Kelet-Európával szembeni békülékeny és megengedő amerikai külpolitika Jimmy Carter 1977 és 1980 közötti elnöksége alatt kezdett megváltozni. Megnőtt hadi potenciáljában bízva és a Nyugat 1973 utáni gazdasági problémáit (olajválság) érzékelve a Szovjetunió az 1970-es években – miközben a *détente* szavakban még mindig folytatódott, sőt Carter és Brezsnyev 1979-ben a hadászati támadóegyverek korlátozásáról szóló SALT-II. megállapodást is aláírta – megpróbált különböző előnyökre szert tenni. 1977-től kezdtek telepíteni a kelet-európai országokba azok az SS 20-as névre hallgató, nukleáris robbanófejekkel felszerelt nagyközép-hatótávolságú rakétákat, amelyek nyugat-európai kikötőkre, repülőterekre és ipari központokra irányultak. A Szovjetunió ezzel egy időben a harmadik világ számos pontján – elsősorban Indokínában, Közép-Amerikában és Afrikában – törekedett térnyerésre. Expanziójának egyik utolsó látványos eseménye Afganisztán 1979-es katonai megszállása volt. Eme új fejleményekre nyilvánvalóan Washingtonnak is új módon kellett válaszolni. Ezek kialakításában Carter nemzetbiztonsági tanácsadója, a lengyel származású Zbigniew Brzezinski játszott főszerepet. Brzezinski számos nyilatkozatában és belső tájékoztatójában tette nyilvánvalóvá, hogy a „Kelet-Európával szembeni nyájas érdektelenségnek” vége; hogy az Egyesült Államoknak legalább akkora érdeklődést kell tanúsítania Kelet-Európa iránt, mint amekkorát a Szovjetunió mutat Latin-Amerika iránt; s hogy a „kommunista rendszeren belüli változás előmozdítása érdekében” nemcsak az egyes országok hivatalos vezetésével, hanem a „lojális ellenzék képviselőivel, liberális értelmiségiekkel, művészekkel és egyházi vezetőkkel” is fejleszteni kell a rendszeres kapcsolattartást.⁷

A „politikai változás tudatos bátorításának”, ahogy Brzezinski kifejezte magát, egyik bevált eszköze a müncheni Szabad Európa Rádió volt, amelynek növelték a költségvetését, és amelyet hatékonyabb propagandára ösztönöztek. A másik pedig a helsinki megállapodás emberjogi dimenzióinak komolyabban vétele. Az ezzel kapcsolatos ügyek intézésére

a Külügyminisztériumban már 1976-ban külön osztályt állítottak fel, amelynek a vezetője 1977-től miniszterhelyettesi rangban állt. Ezzel egy időben minden amerikai követség egy-egy munkatársának feladatává tették az adott ország emberjogi helyzetének folyamatos szemmel tartását és a tapasztalatok rendszeres jelentését. A *State Department* mellett több más amerikai, illetve nemzetközi szervezet is figyelemmel kísérte a kelet-európai országokban tapasztalható emberi jogi, humanitárius problémákat. Ilyen volt például a New York székhelyű *Helsinki Watch* és *American Watch*, a londoni *Amnesty International* s persze mindenekelőtt a háromévente megrendezett ún. helsinki utókonferenciák intézménye. Ez utóbbi tanácskozásain rendszerint ugyancsak a harmadik kosárral összefüggő kérdések álltak a középpontban. Az amerikai, illetve általában a nyugati álláspontot a keletnémet delegáció már 1977-ben Belgrádban, az első ilyen kongresszuson „a szocialista országok elleni ideológiai aknamunkaként” értékelte. Az 1980-as madridi és az 1983-as ottawai utókonferencián folytatódott a konfrontáció.⁸

Az 1970-es és 1980-as évek fordulóján új szakasz kezdődött a fegyverkezési verseny terén is. Az évek óta tartó szovjet fejlesztésekre válaszul az amerikai törvényhozás 1980-ban 5%-kal növelte a hadikiadásokat. A NATO-val egyetértésben Washington eldöntötte azt is, hogyha a Szovjetunió 1982 végéig nem vonja ki az SS 20-asokat Kelet-Európából, akkor 1983-ban megkezdik olyan nagyközép-hatótávolságú rakéták telepítését Nyugat-Európába, amelyekkel a Szovjetunió nyugati fele minden további nélkül belőhető. Ezek egyike volt az ún. cirkálórakéta, amelyet bárholnan indítani lehetett, és olyan alacsonyan repült, hogy a radarok nem érzékelték; a másik pedig egy olyan ballisztikus rakéta (Pershing II) amely hat perc alatt ért Nyugat-Németországból Moszkvába és 30 méteres hibahatáron belül csapódott be. E két, minőségileg új fegyverrel a szovjet légtérvédelem gyakorlatilag semmit sem tudott szembeállítani.⁹

Ronald Reagan 1981 és 1988 közötti elnöksége alatt folytatódott a szovjet táborral szembeni emberjogi offenzíva és a minőségi fegyverkezés „Az emberi jogok – olvasható a *State Department* 1981 végi állásfoglalásában – külpolitikánk lényegéhez tartoznak.” Ezek „biztosítják számunkra a legjobb lehetőséget annak kifejezésére, amiben a szovjet blokkal végtére is vitában állunk”. Sőt nemcsak folytatódott az ideológiai konfrontáció, hanem általánosabb értelmezést is kapott. A szorosan vett emberjogi problematikát, amelyre a Carter-adminisztráció súlyt helyezett, a közismerten és elkötelezetten antikommunista Reagan az általános polgári és politikai jogok védelme irányába terjesztette ki. Az Egyesült Államoknak – fejtette ki például 1982 nyarán Londonban – nem egyszerűen a Szovjetunióban és másutt tapasztalható emberjogi sérelmek orvoslása a feladata, hanem a „demokratikus infrastruktúra” létrehozása, illetve erősítése, vagyis egy új „keresztes háború a szabadságért”, hogy a marxizmus-leninizmus oda kerüljön, ahová való: a „történelem szemétdombjára”. A következő év őszén George Bush alelnök látogatást tett Jugoszláviában, Romániában és Magyarországon. Útban hazafelé, Bécsben tartott sajtótájékoztatóján kijelentette: az Egyesült Államok „minden

olyan mozgalmat támogatni fog, amely elkötelezett a szociális, humanitárius és demokratikus eszmék iránt”, s továbbra is azokkal az országokkal törekszik „szorosabb politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokra, amelyek nagyobb nyitottságról és függetlenségről tesznek tanúbizonyságot”. Miután Lengyelországban 1981 decemberétől szükségállapot uralkodott, pozitív példaként csak két kelet-európai országot említett: Romániát és Magyarországot.¹⁰

A Reagan-adminisztráció által meghirdetett „keresztes háború” céljainak elősegítése érdekében jött létre 1983 decemberében a *National Endowment for Democracy*, vagyis az Országos Alapítvány a Demokráciáért elevezésű washingtoni szervezet, amelynek alaptőkéjét a két nagy párt és az üzleti élet néhány szereplője biztosította. A CIA és a Külügyminisztérium helyett, ám velük együttműködve a továbbiakban elsősorban ez a szervezet támogatta azoknak az országoknak a pártjait, szakszervezeteit, újságjait, könyvkiadóit, valamint egyéb szervezeteit és intézményeit, amelyekben „a demokrácia gyenge lábakon állt, vagy nem létezett”. Szubvenciót kaptak ezeknek az országoknak külföldön működő emigráns szervezetei is. A kelet-európai ellenzéki csoportok közül az egyik legfőbb támogatott a lengyel Szolidaritás, illetve ennek földalatti kiadói és terjesztői hálózata volt, amely egyebek mellett „másoló és nyomdai felszereléseket” kapott. Kisebb mértékben, de a magyarországi „független csoportok” ugyancsak részesültek különböző juttatásokban.¹¹

Felgyorsult a fegyverkezés üteme is. A hadikiadások összege az 1976-os 181 milliárd dollárról 1984-re 270 milliárd dollárra emelkedett, vagyis mintegy 50%-kal nőtt. Az 1970-es évek vége és az 1980-as évek vége közötti egy évtizedben az Egyesült Államok körülbelül háromezer milliárd dollárt költött fegyverekre. Ebből fejeződött be a cirkáló rakéták és a Pershing II típusú ballisztikus rakéták kifejlesztése és nyugat-európai telepítése 1983–84-ben, valamint az ugyancsak új (Rockwell B 1 típusú) nagy hatótávolságú bombázók hadrendbe állítása 1985-ben.¹² Legnagyobb jelentősége azonban a *Strategic Defence Initiative* (SDI) névre keresztelt új védelmi rendszer programjának volt, amelyet 1983 tavaszán jelentettek be. Ez a komputer- és lézertechnikára épülő és a világűrbe telepíteni kívánt gigantikus elektronikus pajzs minden támadó rakétát időben hatástalanított volna, s mivel a Szovjetunió belátható időn belül képtelen lett volna hasonló védelmi rendszer kifejlesztésére, gyökeresen megváltoztatta volna a katonai erőviszonyokat. Röviden: az Egyesült Államok úgy mérhetett volna atomcsapást a Szovjetunióra, hogy a szovjet visszavágás teljesen hatástalan maradt volna. Ilyen helyzet az USA atommonopóliumának 1949-es megszűnése óta egyszer sem állt elő. Ma sem tudható pontosan, hogy Reagan bejelentése valódi szándékot tükrözött-e, vagy egyszerűen csak blöffölt. A cél – a jóval kevésbé hatékony szovjet gazdaságot, illetve csak a fogyasztás tartós és drasztikus visszafogása révén versenyképes szovjet hadiipart teljesíthetetlen feladatok elé állítani és ezáltal a Szovjetuniót térdre kényszeríteni – mindenesetre világos volt. „Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert – nyilatkozta ezzel kapcsolatban maga Reagan 1985-ben –, amely – amennyi-

ben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségszerűen csődbe viszi a Szovjetuniót.”¹³

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1961-ben elfogadott határozata szerint az egy főre jutó nemzeti jövedelem terén a szovjet gazdaságnak 1970-re kellett volna elérnie, sőt túlszárnyalnia a „legerősebb és leggazdagabb kapitalista országot”, az Egyesült Államokat. Ez az ambiciózus célkitűzés azonban nem valósult meg. Bár 1960 és 1970 között a szovjet gazdaság kissé még gyorsabban fejlődött, mint az amerikai, s ennek következtében az egy főre jutó szovjet nemzeti jövedelem az amerikai 40%-áról annak mintegy 45%-ára emelkedett, 1970 után a szovjet növekedési ütem mérséklődött, s a két gazdaság termelése közötti különbség állandósult. 1970-ben az Egyesült Államok a világtermelés 27, 1985-ben 28%-át adta. A Szovjetunió viszont csak 15, illetve 14%-át. E másfél-két évtized alatt a szovjet nemzeti jövedelem évi növekedése 7,8%-ról (1965–1970) 3,2%-ra (1980-as évek közepe) esett vissza. Ráadásul a szovjet ipar struktúrája elavult és költséges volt, s a Nyugathoz viszonyított technológiai lemaradása fokozatosan nőtt. A lemaradás különösen a számítógépek, az ipari robotok és általában az informatika terén mutatkozott meg. Ahhoz, hogy az 1970-es évek végétől ismét kielevezhető fegyverkezési verseny terén a Szovjetunió lépést tartson az Egyesült Államokkal, nemzeti jövedelmének jóval nagyobb részét – a különböző becslések szerint 14-20%-át — kellett katonai kiadásokra fordítani, mint az USA-nak (kb. 6-8%). A mezőgazdaság teljesítménye ugyancsak súlyos kívánnivalókat hagyott maga után. 1980 és 1985 között a termelés egyetlenegyszer sem érte el a tervezett szintet, s ezért minden évben nagy mennyiségben kellett importálni gabonát (átlagosan évi 40 millió tonnát) és húst (átlagosan évi 1 millió tonnát). A gabonaimport 1973-ban a hazai termés 13,2%-át, 1981-ben 41,4%-át tette ki. A kudarc elsősorban az egyéni érdekeltséget szinte teljesen figyelmen kívül hagyó s ezért hatékonyságnövelésre képtelen kolhozrendszer számlájára volt írható. Az alkoholizmus és a korrupció ugyanakkor egyre aggasztóbb méreteket öltött.¹⁴

A szovjet vezetés idejekorán, már az 1970-es évek végén érzékelte a válságot, ám a válaszával késlekedett. A hatékony ellenlépések megtételét akadályozta, hogy 1976-os infarktuszát követően Brezsnyev egyre betegebb, sőt 1982. novemberi halálát megelőzően hónapokon át döntésképtelen volt. Gerontokratikus környezetétől – a Politikai Bizottság tagjainak átlag életkora az 1980-as évek elején meghaladta, a KB-titkároké és a szövetségi minisztereké pedig megközelítette a 70 évet – ugyancsak távol állt az innovatív hajlam. A Brezsnyev örökébe lépő Jurij Andropov felfogta a problémák súlyosságát, s a gazdaságirányítás terén, valamint az idős és kontraszelektált csúcvezetés összetételében egyaránt változtatásokat kezdeményezett. Másfél évvel hivatalba lépése után, 1984 februárjában azonban ő is meghalt. Az utód utóda, a szürke, öreg – elmúlt 72 éves – és ugyancsak beteg Csernyenko még ennyire sem volt képes. Alig egyeztetendő hivatali ideje alatt egyetlen stratégiai döntést sem hozott. A problémákkal való nyílt szembenézés így 1985. március 11-ig váratt

magára, amikor Mihail Gorbacsov személyében 54 éves, tehát szovjet mércével mérve igen fiatal és agilis személyiség került a Kreml élére.¹⁵

Gorbacsov egyik legfontosabb törekvése a nemzetközi feszültség, illetve a szovjet–amerikai ellentét csökkentésére és ezáltal a szovjet gazdaság tehermentesítésére irányult. A hivatalba lépését követő hónapokban számos jól hangzó kezdeményezéssel hívta fel magára a világ figyelmét. 1985. április 7-én bejelentette az SS-20-as rakéták telepítésének felfüggesztését, majd augusztus 6-án, a hirosimai atomtámadás évfordulóján a földalatti kísérleti atomrobbantások moratóriumát. Közben különböző propagandanyagokat adatott ki a csillagháborús tervek globális veszélyességéről és a szovjet külpolitikai doktrína egyik alapelemének számító „proletár internacionalizmust” az „egyetemes emberi értékek” gondolatával kezdte felváltani. Végül diplomáciai úton jelezte: az amerikai csillagháborús kísérletek leállítása fejében kész 30%-kal csökkenteni saját stratégiai fegyverzetét. Ezekkel a gesztusaival és javaslataival mintegy beismerte, hogy a szovjet gazdaság nem bírja elviselni a fegyverkezési verseny, az afganisztáni háború és a belső szociális válság egyidejű terheit. 1986-ban Gorbacsov folytatta PR szempontból is jól átgondolt kampányát. Januárban egy olyan háromlépcsős fegyverzetcsökkentési elképzeléssel állt elő, amelynek eredményeként 2000-re a világ teljes atomfegyver-készletét megsemmisítették volna. Áprilisban – Kelet-Berlinből – a hagyományos fegyverzetek kölcsönös csökkentésére szólított fel az Uráltól az Atlanti-óceánig. Közben újra és újra meghosszabbította a szovjet atomkísérletek moratóriumát, s a fegyverkezési verseny folytatódásáért mindig Washington tette felelőssé. A valóságban viszont arról volt szó, hogy minden esetleges megegyezés előfeltételül szabta az úrfegyverkezési program leállítását. A Reagan és Gorbacsov közötti első, 1985. novemberi genfi és a Reykjavikban megrendezett második, 1986. október 10–12-i csúcstalálkozó egyaránt kudarcra végződött.¹⁶

1987-ben folytatódott a *show*. Ennek egyik látványos eseménye volt az 1987. február 14–16-án megrendezett moszkvai antinukleáris fórum, amelyen a világ számos közismert személyisége – többek között Claudia Cardinale és Gregory Peck – is részt vett. Erre az időre Gorbacsov a világsajtó ünnepe lett sztárjává vált, s ha az Egyesült Államokban nem is versenyezhetett Reagan népszerűségével, a nyugat-európai államok némelyikében már őt tartották rokonszenvesebbnek. *Peresztrojka* című könyvét, amely 1987-ben jelent meg, s amelyben kül- és belpolitikájának alapelveit foglalta össze, Nyugat-Európában az „év könyveként” reklámozták. Magát Gorbacsovot 1987-ben a *Time*, 1988-ban pedig a *Spiegel* választotta az év emberévé. Erre az időre kedvezőbbé vált amerikai megítélése is. 1984-ben az amerikaiaknak még 60%-a egyetértett azzal, hogy a Szovjetunió „a gonosz birodalma”. 1987-ben viszont már csak 30% osztotta ezt a véleményt. A Gallup 1987-es felmérése szerint Gorbacsov minden idők legkedveltebb szovjet vezetőjévé vált, akit az amerikaiak több mint fele talált rokonszenvesnek.¹⁷ Ez is közrejátszott abban, hogy a harmadik, 1987. decemberében Washingtonban megrendezett Gorbacsov–Reagan-találkozó végre kézzelfogható eredményt hozott. A megállapodást törté-

nelmi jelentőségűvé avatta, hogy nem egyszerűen fegyverzetcsökkentésre, hanem a földi indítású rövid és közepes hatótávolságú nukleáris rakéták – az összes nukleáris arzenál 5-6%-a – teljes körű megsemmisítésére vonatkozott. 1972 óta ez volt a legjelentősebb fegyverzetcsökkentési megállapodás. Az úrfegyverkezési programra vonatkozólag azonban az egyezmény semmiféle előírást nem tartalmazott. Ezzel, valamint a kémiai és a hagyományos fegyverzetekkel kapcsolatban a szerződés csupán annyit rögzített, hogy azok jövőjéről további tárgyalások szükségesek. Nem érintette a szerződés a brit és a francia stratégiai erőket sem. A megállapodás tehát egyértelműen Gorbacsov veresége és Reagan győzelme volt.¹⁸

A szovjet kül- és katonapolitika újragondolásával párhuzamosan Gorbacsov jelentős belső reformokat is elindított. Elgondolásainak középpontjában a gazdaság dinamizálása (*uszakorenijje*) állt. Az első hónapokban azt hitte, hogy ez mélyreható átalakulás nélkül is elérhető lesz. A Központi Bizottság 1985. áprilisi, júniusi és októberi ülésein egyaránt olyan, a rendszer működési alapelveit nem érintő szempontokat hangsúlyozott, mint a munkafegyelem erősítése, az alkoholizmus elleni harc, a túlórázás, a megfelelő vezetők kiválasztása és az új technológiák alkalmazásának a fontossága. Ez jellemezte az 1986–1990-es időszak gazdasági és társadalmi fejlődéséről 1985 novemberében elfogadott irányelveket, valamint az 1986. február 25. és március 6. között megrendezett XXVII. pártkongresszus gazdaságpolitikai határozatait is. Az átfogóbb és radikálisabb reformok csak azután kerültek előtérbe, hogy az 1985-ös és 1986-os gazdasági eredmények számos fontos területen alatta maradtak a reméltnek és a tervezettnek. Bár a mennyiségi mutatók szerint a termelés egészében véve megelégnél, a minőségi mutatók nem javultak, a külkereskedelmi egyenleg romlott, az ellátási nehézségek fokozódtak. Súlyosbította a helyzetet, hogy a kőolaj hordónkénti ára 1985 vége és 1986 tavasza között 30 dollárról 12 dollárra zuhant, ami egyedül mintegy tízmilliárd dolláros bevételtől fosztotta meg a szovjet gazdaságot. 1986 végén Gorbacsov mindezek miatt radikálisabb lépésekre szánta el magát. 1987 folyamán lehetővé tették kisebb magánvállalatok (családi éttermek, autó-, TV- és rádiójavító szervizek, lakáskarbantartó brigádok, munkásszövetkezetek 50 főig) legális működését, jelentősen növelték a nagyvállalatok önállóságát a termelés, az árképzés és a bérezés terén, továbbá engedélyezték külföldi vegyes vállalatok alakulását. E rendelkezések legfontosabbikát, amely az állami vállalatok működésével foglalkozott, 1987 júniusában fogadták el. A fenti reformintézkedéseket kísérő sajtóvitákban és belső tanácskozások során Magyarország, illetve a magyar modell állandó hivatkozási pontként jelent meg. Gorbacsov, aki először 1983-ban, másodszer pedig 1986-ban járt Budapesten, maga is többször utalt a magyar tapasztalatokra. Ugyanakkor ehhez mindig hozzátette azt is, hogy a szovjet szocializmus „kipróbált úttjáról” nem szabad letérni, s hogy a kapitalista piaci mechanizmusok érvényesüléséről a Szovjetunióban továbbra sem lehet szó.¹⁹

A gazdaság dinamizálását, majd reformját Gorbacsov kezdettől fogva összekötötte a nyílt beszéd, a kritika és a vita, illetve az „átláthatóság” (*glasznoszty*) pártolásával. Az addigi szovjet gyakorlathoz képest talán ez

volt a legnagyobb újítása. Gorbacsov maga ezt ugyan csak az állami és a pártbürokrácia nehézkességének és visszaéléseinek a leleplezésére szánta, a szovjet értelmiség – elsősorban a művészek és az újságírók – azonban hamarosan az egész szovjet múlt és jelen kritikus átértékelésévé szélesítette. Az első ilyen értelmiségi fellépésre a szovjet írók 1985. decemberi kongresszusán került sor, ahol Jevgenyij Jevtusenko nemcsak a szovjet múlt addig elhallgatott árnyoldalaira és bűneire utalt, hanem felhozta és elítélte azt is, hogy a szovjet vezetők külön boltokban juthatnak hozzá olyan javakhoz, amelyre az átlagember még csak nem is gondolhat. A tabuk ezt követően hónapról hónapra dőltek le, és a kimondhatóság határai egyre tágultak. Gorbacsov – például az októberi forradalom 70. évfordulója alkalmából mondott beszédével – próbálta megállítani, illetve fékezni a lavinát, de nem tudta. 1987-ben helyreállították Borisz Paszternak írószövetségi tagságát, és elkezdték közölni – előbb részletekben, majd teljes terjedelmében – a *Zsivagó doktort*. Ugyanebben az évben jelent meg *Az Arbat gyermekei*, amely egy fiatalember szemével láttatta a szörnyű 1930-as évek első felét. Ezzel egyidejűleg számos emigráns orosz író műve is feltűnt a könyvesboltokban. A következő évben rehabilitálták Buharint és a sztálini koncepciók perék számos más áldozatát; 1989-ben elkezdték közölni a *Gulág-szigetcsoportot*, és megjelent Orwell kommunizmusszatírája, az *Állati gazdaság*. A külső és a belső cenzúra erre az időre szinte teljesen megszűnt.²⁰

A *demokratizacija*, vagyis a politikai intézményrendszer reformja eleinte ugyancsak nem képezte a *peresztrojka* részét. Gorbacsov erről először 1986 végén beszélt egy indiai újságírónak, s a Központi Bizottság csak 1987. januárban tűzte napirendjére. A főtitkár ekkor azt javasolta, hogy a helyi tanácstagokat ne a pártszervek nevezzék ki, hanem a lakosság válassza őket, és pedig több jelölt közül. Az elgondolás bevezetésére fokozatosan került sor. Az 1987. júniusi választásokon a körzetek 1%-ban próbálták ki az új rendszert, és a tanácstagoknak 4%-át választották több jelölt közül. Az 1988. júniusi rendkívüli pártkonferencián már jóval radikálisabban és általánosabb érvénnyel került elő a téma. Gorbacsov ekkorra jutott el odáig, hogy a gazdasági reform sikerét a politikai intézményrendszer reformjától tette függővé, s ennek következtében a demokratizálást nevezte meg legfontosabb feladatnak. A szovjet vezetők ekkor fogadták el, hogy 1989-ben új törvényhozó testületet (Népi Küldöttek Kongresszusa) választanak, és pedig úgy, hogy a párt és szatelliteszervezetei csak a helyek egyharmadának betöltését tartják fenn maguknak, a tagok kétharmadát szabadon lehet jelölni és választani. Gorbacsov ezzel elsősorban saját belső helyzetét kívánta megerősíteni, amely a gazdaság feltartóztathatatlan hanyatlása, a fegyverzetcsökkentési tárgyalások sikertelensége, a konzervatív nomenklatura ellenállása, valamint a baltikumi és a kaukázusi köztársaságok önállósulási törekvései miatt erre az időre rendkívül ingataggyá vált. Hatása mindazonáltal Kelet-Európában is jelentős volt. A párt és a civil társadalom, illetve a párt és az ellenzéki szerveződések közötti korlátozott hatalommegosztás lehetővé, sőt kötelezővé tétele, hiszen erről volt szó, elsősorban Lengyelországban és Magyar-

országban talált visszhangra és követésre. Az új választójogi törvényt végül 1988. december 1-én fogadták el, s teljes körűen az 1989. márciusi parlamenti választásokon alkalmazták először. Az eredmény várható, mégis megdöbbentő volt. Az addigi notabilitások közül igen sokan kiestek. Közöttük volt többek között Lettország és Litvánia miniszterelnöke, Moszkva és Kijev tanácselnöke, számos nagyváros párttitkára és Lenin-grád felső szintű pártvezetéséből szinte mindenki. Megválasztották viszont Andrej Szaharovot, az ország legismertebb és éveken át üldözött polgárjogi vezetőjét, valamint Jevgenyij Jevtusenko és Csingiz Ajtmatov íróit. A szavazatok 89%-val ekkor került Moszkva élére Borisz Jelcin is. A választási reform mellett a politikai intézményrendszer átalakításának másik fontos eleme az állami és a pártszervek kompetenciáinak elhatárolása és az állami hatóságok irányítói funkcióinak a fokozottabb elismerése volt. A régi parlament helyébe, amely évente mindössze két hétre gyűlt össze, az új képviselők 450 fős tagú új testületet (Legfelsőbb Szovjet) választottak, amely az év 12 hónapjából 8-ban ülésezett. A kommunista párt hatalmi monopóliumával szemben ezzel olyan ellensúly képződött, amilyenre a Szovjetunió addigi történetében nem volt példa.²¹

Az 1980-as évek végéig Gorbacsov minden jel szerint őszintén hitte, hogy a katonai terhek csökkentése, a gazdaság dinamizálása, a társadalom felrázása s végül a politika rendszer reformja révén a Szovjetunió lélegzetvételhez juthat, s az új alapokról elindulva megszilárdíthatja külsőleg és belsőleg egyaránt megrendült helyzetét. A szovjet blokk belső kohéziós erejét és a kelet-európai szovjet rendszerek legitimációs tartalékait ugyancsak túlbecsülte. Feltételezte, hogy a *peresztrojka* révén a bajok ezekben az országokban is leküzdhetők lesznek, s a szocializmus visszanyeri vonzerejét. A lengyel és különösen a magyar reformtörekvéseket ezért nemcsak eltűrte, hanem kifejezetten támogatta a helyi adottságokat figyelembe vevő politikát. 1987 áprilisában, amikor Prágába látogatott, kijelentette: „minden párt független, felelősséggel tartozik saját országa népének, és jogosult eldönteni az ország fejlődésének kérdéseit”. 1987-es *Peresztrojka* című munkájában és más megnyilatkozásaiban – például az 1988. márciusi belgrádi látogatását követő kommunikében – ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy „nincs a szocializmusnak modellje, amelyet egyetemlegesen követni kellene”.²²

Az „önállóságnak” persze Gorbacsov is elég világos korlátokat szabott. Az egypártrendszer feladása, valamint a KGST-ből és a Varsói Szerződésből való kilépés az 1980-as évek legvégéig Gorbacsov számára is elképzelhetetlen és elfogadhatatlan volt. E két szervezetet nem feloszlatni akarta, hanem megerősíteni és hatékonyabbá tenni. A Varsói Szerződés érvényét 1985. április 27-én ezért újabb húsz évre meghosszabbították, a KGST-n belüli együttműködés elmélyítése érdekében pedig ugyanezen év decemberében 15 éves, vagyis 2000-ig terjedő programot dolgoztak ki. Ezt minden KGST-tagállammal külön kétoldalú egyezményekben konkretizálták.²³ A „szocialista fejlődés – jelentette ki a Lengyel Kommunista Párt 1986. júniusi kongresszusának vendégeként – visszafordíthatatlan”, a „dolgozó nép nem tudná elképzelni jövőjét a szocializmus nél-

kül”, s aki a szocialista rendszert meg akarja dönteni, az „nemcsak a nép akaratát sérti”, hanem a „II. világháború utáni egész világrendet”, illetve „magát a békét is”.²⁴

A Kelet-Európában állomásoztatott több mint félmillió szovjet haderő fenntartási költségei, a KGST-n belüli áruforgalomból adódó veszteségek, a folyamatosan ránehezedő amerikai nyomás és nem utolsósorban a Szovjetunió nemzetiségi peremterületein 1987-től egyre világosabban érzékelhető szeparatista törekvések, majd fegyveres zavargások végül azonban e téren is meghátrálásra kényszerítették. Az új külpolitikai és katonai doktrína formálódásának körvonalai az 1986. februári pártkongresszuson jelentek meg először. Hosszú évek óta ekkor fordult elő először, hogy nem utaltak a „nemzeti felszabadítási mozgalmak” támogatásának a fontosságára. Elfogadták viszont, hogy a katonai kiadások csökkentése érdekében a Szovjetunióknak mérsékelni kell szerepvállalásait a világ különböző pontjain. 1987-ben megfogalmazódott a kifejezetten defenzív jellegű „elégéses védelem” doktrínája, s megkezdődtek az első csapatkivonások, egyelőre még csak Mongóliából, de a következő évben már Afganisztánból is. (Az afganisztáni csapakisvonások 1988 májusában kezdődtek, és 1989. február 15-én fejeződtek be.)²⁵ 1988 folyamán számos szakértői nyilatkozat, elemzés és nem hivatalos közlemény alapján lehetett valószínűsíteni, hogy a visszavonulás rövidesen Kelet-Európát is érinteni fogja. Oleg T. Bogomolov akadémikus például egy konferencián kijelentette, hogy a proletár internacionalizmus elveiből levezetett „testvéri kötelezettségvállalás”, vagyis az ún. Brezsnyev-doktrína alkalmazása a továbbiakban „teljességgel elfogadhatatlan és elképzelhetetlen”.²⁶ Ugyanebben az időben egy belső értekezleten maga Gorbacsov arról beszélt, hogy Kuba és Kelet-Európa több milliárd dolláros segélyezése helyett „saját népünk érdekeit kell szem előtt tartanunk”. „Őszintén kell föltennünk a kérdést a KGST-nek: integrálódjunk, vagy sem? És nekik pedig el kell töprengeniük azon, hogy mit is akarnak, mert bizony mi sem engedhetjük meg magunknak, hogy olcsó nyersanyagokkal lássuk el őket az idők végezetéig.”²⁷ John C. Whitehead amerikai külügyminiszter-helyettes az ilyen nyilatkozatok és a kelet-európai országokban tett ismételt látogatásai alapján már 1988 elején azt feltételezte, hogy az Egyesült Államok, illetve a Nyugat előtt olyan lehetőségek állnak nyitva „a kelet-európai változás befolyásolására a gazdasági és a politikai liberalizálódás irányában”, mint Churchill 1946-os fultoni beszéde óta egyszer sem. Hozzátette: „Gyakorlatilag semmi esélyét, semmi bizonyítékát nem látom annak, hogy az oroszok bármilyen módon is beavatkoznának.”²⁸

Az ENSZ 1988. decemberi ülészakán elmondott beszédével Gorbacsov hitelesítette ezeket az előrejelzéseket. Bejelentette: 1990 végéig a Szovjetunió 25%-kal csökkenti kelet-európai haderejét, s a Szovjetunió nyugati határövezetéből is hátravonja hadosztályainak és harci technikájának egy részét. Oleg T. Bogomolov, aki rendszerint a szovjet vezetést megelőzve mondott ki dolgokat, 1989 februárjában már arról beszélt, hogy a szovjet biztonsági érdekeket még az sem sértené, ha egyes kelet-európai országok, például Magyarország a semlegességet választaná.²⁹

A vezetése alatt álló intézet munkatársai ugyanebben azt időben azt valószínűsítették, hogy Magyarországon az „elkerülhetetlenül hanyatló KGST-kapcsolatok és a formális VSZ-tagság mellett egyre inkább a semlegesség kerül előtérbe, és kialakulhat egy Duna-menti Föderációt szorgalmazó mozgalom”.³⁰ Gorbacsov ilyen kijelentést egyelőre nem tett. 1989 végéig, sőt részben még 1990-ben is inkább úgy képzelte, hogy az egypártrendszer feladó kelet-európai rendszerek továbbra is a Varsói Szerződés tagállamai maradnak. Az ún. Brezsnyev-doktrína érvénytelenségére azonban maga is több alkalommal utalt. Az Európa Tanács 1989. július 7-i ülésén elhangzott beszédében, Strasbourgban például leszögezte: „A társadalmi és a politikai rendszerek az egyes országokban változtak a múltban, és változni fognak a jövőben is. Ám az ilyen változás az illető ország népének kizárólagos ügye és választása. Megengedhetetlen, hogy akár barátok vagy szövetségesek, akár mások beavatkozzanak a belügyekbe, és megkíséreljék korlátozni az államok szuverenitását.”³¹ Vagyis a Brezsnyev-doktrínát az ún. Sinatra-doktrína – *I did it my way* – váltotta fel. A szovjet blokk kommunista elitjei tehát – 1956-tól, 1968-tól és áttételesen 1981-től is eltérően – a továbbiakban nem számíthattak a Szovjetunió fegyveres segítségére. A kelet-európai kommunista rendszerek jövője kizárólag saját erejüktől, társadalmi elfogadottságuktól, túlélési képességeiktől függött. Gorbacsov és tanácsadói még ekkor, 1988–1989-ben is reménykedtek a kelet-európai reformkommunizmus jövőjében. A térség és vezetői azonban egyre kevésbé és hónapról hónapra egyre kevesebben.

■ JEGYZETEK

1. Geir Lundestad: *East, West, North, South. Major Developments in International Politics 1945-1990*. Norwegian University Press, Oslo, 1991. 85–89. és 104–108.
2. Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe*. New York University Press, New York, London, 1991. 5–119. (Idézet a 117. old.-on)
3. James M. White: „Differentiation” vs. Human Rights: The Dilemma of U.S. Policy towards Romania in the Case of the Hungarian Minority. In: *20th Century Hungary and the Great Powers*. Ed by Ignác Romsics. Boulder, Colorado & Highland Lakes, New Jersey, 1995. 337–340.
4. Bennett Kovrig: i.m. 120; *Magyar Külpolitikai Évkönyv 1972*. Kossuth Kiadó, Bp., 1973. 14. és 295.
5. Walter Isaacson: *Kissinger: a biography*. Simon and Schuster, New York, London, 1992. 664.
6. Bennett Kovrig: i.m. 124.
7. Uo. 125; Zbigniew Brzezinski: *Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977-1981*. New York, 1985². 146–150 és 296–300.
8. Bennett Kovrig: i.m. 177–179.
9. Büky Barna: *Visszapillantás a hidegháborúra*. Balassi Kiadó, Bp., 2001. 271–272. és 294–295.
10. James F. Brown: *Eastern Europe and Communist Rule*. Duke University Press, Durham, London, 1988. 104. és Bennett Kovrig: i.m. 142.
11. David K. Shipler: *Missionaries for Democracy: U.S. Aid for Global Pluralism*. New York Times June 1, 1986. Vö. Bennett Kovrig: i.m. 181–182.
12. Büky Barna: i.m. 292.
13. John Rees: *Az új imperializmus*. Eszmélet 9–10. 1991. május. 151.
14. Zbigniew Brzezinski: *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. Charles Scribner's Sons, New York, 1989. 35–37; Alexandra Größ: *Wandel der sowjetischen Osteuropa-Politik in der Ära Gorbatschow*. Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, stb. 1992. 49–55; Szabó Lajos Mátyás: *A peresztrojka mint komplex reform létrejöttének folyamata*. Valóság 1988. 7. sz. 2.
15. Sz. Bíró Zoltán: *Politikatörténeti vázlat a késői Szovjetunióról*. In: *Peresztrojka és tulajdonát-helyezés*. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban 1985–1991. Szerk. Krausz Tamás. Magyar Ruszisztikai Intézet, Bp., 2003. 16–18.

16. Ilya Zemstov – John Farrar: *Gorbachev. The Man and the System*. Transaction Publishers, New Brunswick, Oxford, 1989. 105–177
17. Stephen White: *After Gorbachev*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1993⁴. 218. Uo. 202.
19. Ilya Zemstov – John Farrar: i.m. 49–84; Stephen White: i.m. 102–112.
20. Stephen White: i.m. 74–101.
21. Uo. 28–52; Póti László: A „szocializmus egy országban” koncepciójától a „sok ország lesz a Szovjetunióból” valósága felé – Szovjetunió 1953–1989. *Külpolitika* 1990. 2. sz. 31–32.
22. Charles Gati: *The Bloc that Failed. Soviet-East European Relations in Transition*. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1990. 71–75.
23. Ilya Zemstov – John Farrar: i.m. 209–230.
24. Geir Lundestad: i.m. 253.
25. Stephen White: i.m. 216; Ilya Zemstov – John Farrar: i.m. 205.
26. Alexandra Groß: *Wandel der sowjetischen Osteuropa-Politik in der Ära Gorbatschow*. Peter Lang, Frankfurt, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, 1992. 101–103.
27. Anatolij Csenyajev 1988. márc. 10-i feljegyzése. In: *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990*. Dokumentumok. Főszerk. Békés Csaba, Malcolm Byrne. Bp., 1999. Sokszorosított iratgyűjtemény. 1. sz. dok.
28. Bennett Kovrig: i.m. 144–146.
29. Charles Gati: i.m. 166.
30. A Bogomolov Intézet Jakovlev részére készített 1989. februári memoranduma. In: *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990*. i.m. 13. sz. dok.
31. *The Economist* 1989. júl. 15. 53. 40–41. The Gorbachev doctrine.

